
 <p>Research Journal MATIN Imam Khomeini and the Islamic Revolution</p>	<p>Print ISSN: 2423-6462 Online ISSN: 2676-5888 Home page: https://matin.ri-khomeini.ac.ir</p>	 <p>Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution</p>
---	--	--

Research Paper

Fundamentals of Epistemology in Imam Khomeini’s Political Thought

*Mohammad Mahmoodikia¹

1. Assistant Professor, Department of Political Thought in Islam, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran

Article Info	Abstract
<p>Article type: Book Review</p> <p>Article history: Received: May 7, 2023 Received in revised: from June 16, 2023 Accepted: September 20, 2023 Published online: October 21, 2024</p> <p>Keywords: Imam Khomeini, epistemology, ontology, anthropology, methodology.</p> <p style="text-align: center;">*Corresponding author: mahmoodikia@ri-khomeini.ac.ir</p> <div style="text-align: center;"> </div>	<p>Given the pivotal significance of Imam Khomeini’s thoughts in the development of post-Revolution political order and his multifaceted scientific personality, in this research study we intend to review his mystical, ethical and philosophical works to find an appropriate answer to the following main question: What are the mystical, ethical and philosophical fundamentals in Imam Khomeini’s intellectual system? The findings of this paper obtained through Skinner’s Methodology of Intentional Hermeneutics indicate that in his analysis of epistemology, Imam Khomeini considers it as a graded phenomenon. Since mankind’s scope of epistemology is restricted to natural science, he believes in the necessity of religion and the need for sending messengers. As a result of this attitude, he believes in a wide spectrum of sources for cognition such as rational sources, sacred text and intuitional sources. In terms of ontology, Imam Khomeini follows Mulla Sadra’s transcendental philosophy and a graded order in the universe. He considers all creatures as manifestations of God created in His name and based on Divine fitra (nature). As in terms of anthropology, Imam Khomeini addresses human being in his highest ever stage, i.e. most perfect creature, vicegerent of God on earth, and manifestation of a perfect human. Introducing a double-fitra theory in man’s self, i.e. spiritual fitra veiled in nature and unveiled spiritual fitra, he argues that the first is one of the armies of ignorance and the source of wickedness and the latter is an army of reason and a factor for human salvation. In methodology, too, Imam Khomeini believes in multiple methods and using each method of epistemology within its scope of applicability.</p>

Cite this article: Mahmoodikia, M. (2024). Fundamentals of Epistemology in Imam Khomeini’s Political Thought. *Matin Research Journal*, 26(104),81-109. doi: 10.22034/matin.2023.396245.2161

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic**. This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The theoretical foundations of every thinker include the normative order, principles, concepts, frameworks and fundamental assumptions that form the structure of the thinker's attitude and vision towards the world around him. Therefore, before any judgment regarding the thinker's effects on his surrounding environment or his field of scholarship, we must know the series of information that forms the basis of the thinker's knowledge of the world around him.

On the other hand, Considering the importance of knowing the foundations, principles, and principles of Imam Khomeini's thought as the main software of the Islamic Revolution and the political system that arose from it, it is necessary to have a near to reality read from the text of his thought in order to avoid the dangers caused by personal interpretations of his thought. Based on this, in this research, by referring to the text of the Imam's thought, an attempt has been made to provide a clear picture of the foundations and principles of Imam Khomeini's thought by explaining the theoretical foundations of his system of thought in the dimensions of epistemology, methodology, ontology and below that, anthropology.

Considering the importance and pivotal position of Imam Khomeini's thought on the construction of the political order after the Islamic Revolution in Iran, as well as his prominent scientific personality, in this research we aimed to answer this question by referring to the text of his mystical, moral and philosophical thought. What are the mystical, moral and philosophical foundations of Imam Khomeini's intellectual order?

Methodology

This research is based on Gadamer's understanding of hermeneutics. He presented a theory of interpretation that fully considered the position of the reader. He believed text Interpretation was a confrontation between the two worlds of the author and the reader; the text became an independent entity with its own life.

In general, from a theoretical perspective, it is possible to achieve a framework and general principles for the creation of an analytical device for its application in political matters by systematically studying the thought system of a thinker and using it as a reference analytical device for the interpretation of political phenomena.

Naturally, the research about the thought system of Imam Khomeini as a well-versed jurist and principle, a great philosopher and a great mystic on the one hand, as well as the leadership of a political system on the other hand, has many complications, and what is meant in this article is that part of his thought system, which has a meaningful and close connection with the field of politics.

Conclusion

According to what is available from his mystical, moral and philosophical works, in which most of his theoretical foundations and intellectual foundations have appeared and can be read, reviewed, and analyzed, the fundamental principles and in other words the foundations of his thought can be presented as follows :

1- All the fundamental fields in Imam Khomeini's thought are in a way a belief in the universality and constructive aspect of the phenomena, which makes it possible to avoid the one-dimensional examination of the human being.

2- The problem of cognition and the possibility of attaining cognition is one of the most important issues in the intellectual order of every thinker, which, from the point of view of Imam Khomeini's monotheistic epistemology, is the criterion of cognition, both sense and intellect, and whatever is placed in this realm is within the realm of action and cognition. This feature in the field of knowledge causes the recognition of all sources of knowledge, including intellectual and sensory sources, sources based on the sacred text, and intuitive sources; therefore, knowledge of phenomena can be planned and investigated in a wide range of knowledge sources.

3- Imam Khomeini's ontology is a mystical and philosophical monotheistic ontology. On the one hand, they consider the whole world as the name of God, and on the other hand, they consider every dimension of phenomena to be a shadow of its other levels of existence, and they believe that the entire existence originates from a single truth, and nothing else has existence or originality except that eternal truth.

4- The foundations of anthropology leave the most important and objective impact on the political philosophy of every thinker. Imam Khomeini considers the human being to be of the highest order of existence, the caliph of God on earth, who is comprehensive and has two inner natures, which are the source of all human vices and virtues, one of which is bound by the veil of nature and the other is free from it. They introduce these two natures as the representatives of the armies of reason and ignorance in man, and the dominance of each of these two natures over the human body determines his existence.

5- The method of cognition, considering the limitations of each of the existing methods in the field of cognition, as well as the difference in the subject of each field of science, in Imam Khomeini's view, has led to the acceptance of method pluralism.

مبانی شناخت در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)

محمد محمودی کیا^۱

DOI: 10.22034/matin.2023.396245.2161

مقاله پژوهشی

چکیده: با عنایت به اهمیت و جایگاه محوری اندیشه امام خمینی بر ساخت نظم سیاسی پسا انقلاب اسلامی و نیز شخصیت علمی ذو ابعاد ایشان، در این تحقیق بر آن هستیم تا با مراجعه به متن اندیشه عرفانی، اخلاقی و فلسفی، به این پرسش پاسخ دهیم که مبانی عرفانی، اخلاقی و فلسفی در نظم فکری امام خمینی چیست؟ یافته این پژوهش که با استفاده از کاربست نظریه هرمنوتیک قصدگرای اسکینر به دست آمده دلالت بر آن دارد که امام در مسئله شناخت، قائل به ذومراتب بودن شناخت است و با عنایت به محدودیت شناخت انسان به عالم طبیعیات، بر ضرورت دین و وجوب ارسال انبیا معتقد است و در نتیجه این نگرش، قائل به طیف گسترده‌ای از منابع شناخت اعم از منابع عقلی، متن مقدس و شهودی است. در زمینه هستی شناختی نیز در زمره قائلین به فلسفه متعالیه صدرایی بر وجود یک نظم سلسله‌مراتبی در عالم باور دارد و همه موجودات را مظهر و اسم خداوندی می‌داند که بر فطرت الهی مخمر گشته‌اند و در زمینه انسان‌شناسی نیز انسان را در عالی‌ترین مرتبه خود، در مقام کون جامع، خلیفه الله و مظهر انسان کامل یاد می‌کند و با طرح نظریه دو فطرتی در وجود انسان، یعنی فطرت مخموره محجوبه در حجاب طبیعت و فطرت مخموره غیر محجوبه - اولی را از جنود جهل و منشأ شقاوت و دیگری را از جنود عقل و عامل سعادت انسان عنوان می‌کند. در زمینه روش‌شناسی نیز ایشان قائل به تکثر روش و استفاده از هر یک از روش‌های شناخت در محدوده کاربست پذیری آن است.

کلیدواژه‌ها: امام خمینی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی، معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی.

۱. استادیار گروه اندیشه سیاسی در اسلام، پژوهشگاه امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

Email: mahmoodikia@ri-khomeini.ac.ir

استناد: محمودی کیا، محمد (۱۴۰۳). تأملی بر مبانی شناخت در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره). پژوهشنامه ماتین، ۲۶(۱۰۴)، ۱۰۹-۸۱. doi: 10.22034/matin.2023.396245.2161

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۶/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۲۹

پژوهشنامه ماتین / سال بیست و ششم / شماره صد و چهار / پاییز ۱۴۰۳ / صص ۸۱-۱۰۹

بیان مسئله

مبانی نظری هر اندیشمندی دربردارنده نظم هنجاری، اصول، مفاهیم، چهارچوب‌ها و مفروضات بنیادین شکل‌دهنده به ساختار نگرش و بینش متفکر نسبت به جهان پیرامونی وی است که بدون شناخت این مبانی، نمی‌توان به شناختی جامع و قرین به‌واقع از مقاصد اندیشه‌ورزانه اندیشمند نائل آمد؛ بنابراین قبل از هرگونه قضاوت در خصوص تأثیرات اندیشمند بر محیط پیرامونی خود یا حوزه دانش‌گری او، لاجرم از شناخت سلسله معلوماتی هستیم که پایه و اساس شناخت اندیشمند از جهان پیرامونی او را شکل می‌دهد.

با توجه به اهمیت شناخت مبانی، اصول و امهات اندیشه‌ی امام به‌عنوان نرم‌افزار اصلی انقلاب اسلامی و نظام سیاسی برآمده از آن، ضروری است تا خوانش قرین به‌واقع از متن اندیشه ایشان صورت پذیرفته تا از مخاطرات ناشی از تفسیرهای شخصی نسبت به اندیشه ایشان اجتناب شود. بر همین اساس، در این پژوهش با کاربست نظریه هرمنوتیک قصدگرای اسکینر و نیز با مراجعه به متن اندیشه و بافت زمانی آن، تلاش شده است تا با تبیین مبانی نظری نظام اندیشگی ایشان در ابعاد معرفت‌شناختی، روش‌شناسی، هستی‌شناسی و ذیل آن انسان‌شناسی، تصویری روشن از مبانی و امهات اندیشگی امام ارائه داد.

۱. پیشینه پژوهش

در زمینه شناخت مبانی اندیشه‌ی امام پژوهش‌های مختلفی صورت پذیرفته است. از آن جمله مهاجرنیا (۱۳۸۷)، کریمیان صیقلانی (۱۳۹۷)، رودگر (۱۳۹۶)، حسین پور (۱۳۹۵)، کبیری (۱۳۸۹)، مصلائی پور و میربلوکی (۱۳۹۳) و سلیمانی (۱۴۰۱) است با تأکید بر جنبه عرفانی اندیشه امام به‌صورت خاص یا به‌صورت تطبیقی به بررسی مبانی انسان‌شناسی و هستی‌شناسی در نگاه ایشان پرداخته‌اند.

پژوهش‌های دیگری نیز عمدتاً با تأکید بر موضوعات فلسفه سیاسی به بررسی مبانی اندیشه ایشان اقدام کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به مقیمی (۱۳۸۸)، آقاپور بیشک (۱۴۰۰)، اخلاقی و امیدی (۱۳۹۵)، عروتنی موفق (۱۳۹۵) و مقیمی (۱۳۹۱) اشاره کرد.

بررسی پیشینه پژوهشی، حکایت از آن دارد که مبانی نظری اندیشه‌ی امام، به‌صورت یک پژوهش مستقل که از لابه‌لای متون عرفانی، اخلاقی، فلسفی و فقهی ایشان استخراج

شده باشد و تمامی حوزه‌های اندیشگی شامل معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و روش‌شناسی را دربرداشته باشد وجود ندارد و از این حیث، پژوهش پیش رو می‌تواند برخوردار از نوآوری در موضوع باشد.

۲. روش تحقیق: هرمنوتیک قصدگرایی اسکینر

کوئنتین اسکینر برای درک معانی گزاره‌های سیاسی و مقصود اندیشمندان و کنشگران سیاسی شیوه نوآورانه‌ای ابداع کرد که امروزه به یکی از متداول‌ترین شیوه‌ها در فهم اندیشه سیاسی افراد تبدیل شده است. اسکینر درصدد ارائه پاسخ به این پرسش بود که چگونه می‌توان به درک قرین به واقعی از اثر یا اندیشه سیاسی افراد دست‌یافت؟ وی بر این باور بود که این مهم از طریق دو روش متعارف؛ اما متعارض انجام می‌شود؛ روش نخست که بیشتر از سوی مورخان و تاریخ‌پژوهان مورد استفاده قرار می‌گرفت که روش «زمینه محور» نامیده می‌شد؛ بدان معنا که معنای هر متن متعین را زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، دینی و اجتماعی آن متن مشخص می‌کند (Tully, 1988, p. 59)؛ و روش دوم که روش «متن محور» است که با چشم‌پوشی از زمینه‌های مورد اشاره در روش پیشین، مفاهیم برداشت‌شده از متن را ملاک خود قرار می‌دهد. از این رو، خودبسنده‌گی متن، فرازمانی بودن و دارای حکمت فرا تاریخی از پیش فرض‌های اساسی رویکرد متن گراست (Skinner, 2002, p. 86).

اسکینر بر این باور بود که هر دو روش متنی و زمینه‌ای در عمل با عدم کفایت مواجه هستند؛ بنابراین او با نقد روش‌شناسانه دو رویکرد مذکور توانست روشی منسجم و دارای منطق درونی ارائه کند که این چنین اشعار می‌دارد که درک معنا و قصدیت برای فهم متون ضروری و اساسی است؛ اما چنین فهمی نه صرفاً از مطالعه زمینه اجتماعی به دست می‌آید و نه از مطالعه محض خود متن؛ بلکه این ترکیبی از گرایش‌های زمینه محور و متن محور در نظریه‌های هرمنوتیک است که می‌تواند خواننده را به درک قرین به واقع از مؤلف نائل گرداند (مرتضوی، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۷).

روش هرمنوتیک قصدگرایی اسکینر دارای سه مرحله اساسی به شرح ذیل است:

نخست؛ بررسی متون و آثار مؤلف: در این مرحله با مطالعه آثار برجای مانده از مؤلف، تلاش می‌شود تا ابژه یا صاحب اندیشه را به دورانی که اندیشه‌های وی شکل گرفته

بازگرداند تا بتوان با شناخت مختصات زمانی و مکانی اندیشمند، به شناخت قرین به واقعی از محیط ساخت اندیشه مؤلف دست یافت (Skinner, 1981, p. 2).

دوم؛ بازآفرینی زمینه: در این مرحله تلاش می‌شود تا بتوان محیط سیاسی، فکری و حتی اجتماعی اندیشمند را مورد بازآفرینی قرار داد تا از طریق آن به درک شایسته‌ای از میزان تأثیرگذاری زمان و مکان بر اندیشه‌های مؤلف نائل آمد (Skinner, 1981, p. 2).

سوم؛ فهم نظریات مؤلف: در مرحله واپسین از روش هرمنوتیک قصدگرا، تلاش می‌شود تا پس از شناخت محیط خلق اندیشه و بازآفرینی آن، به فهم نظریه‌ها، تعالیم مؤلف و قصد و نیت وی دست یافت (Skinner, 1981, p. 2).

در مجموع، از بعد نظری این امکان وجود دارد تا با مطالعه نظام‌مند در منظومه فکری یک اندیشمند بتوان به چهارچوب و اصول کلی برای خلق یک دستگاه تحلیلی برای کاربست آن در امر سیاسی دست یافت و از آن به‌عنوان یک دستگاه تحلیلی مرجع برای تفسیر پدیده‌های سیاسی بهره برد.

طبعاً پژوهش پیرامون منظومه اندیشگی امام خمینی به‌عنوان یک فقیه و اصولی متبحر، فیلسوفی متأله و عارفی سترگ از یک سو و نیز رهبری یک نظام سیاسی از سوی دیگر، از پیچیدگی‌های بسیاری برخوردار است که آنچه در این نوشتار مقصود است آن بخش از نظام اندیشگی ایشان است که با حوزه سیاست ارتباط معنادار و وثیقی پیدا می‌کند. در تحقیق پیش‌رو، در احصای منطوق و پویایی اندیشه سیاسی امام، مراحل روشی سه‌گانه مذکور در هرمنوتیک قصدگرای اسکینر ملحوظ شده است.

۳. مبانی معرفت‌شناختی

از مهم‌ترین مبانی اندیشگی یک اندیشمند، مبانی معرفت‌شناسی اوست که بیان‌کننده طرز نگرش وی به مسئله شناخت، ابزارها و روش‌های شناخت، چگونگی نیل به حقیقت، یقینی بودن یا ظنی بودن آن و... بوده که بدون شناخت دقیق آن نمی‌توان به فهم قرین به واقعی از اندیشه‌های یک اندیشمند دست یافت. با توجه به این که نوعی رابطه معنادار بین مبانی معرفت‌شناختی با دیگر اجزای نظام معرفتی برقرار است که سازگاری درونی هر اندیشه را نظم می‌بخشد، نخست به این مؤلفه پرداخته شده است.

۳-۱. نوع نگرش به مسئله شناخت

در اهمیت مسئله شناخت همین بس که امام معرفت الله را مبدأ همه مبادی در کمالات عنوان می‌کند و این مهم را این چنین مورد تأکید قرار می‌دهد:

مبدأ همه مبادی در کمالات، معرفت الله است و ترک نفس و مبدأ همه نقایص و سیئات، حب نفس و خودخواهی است و راه اصلاح تمام مفساد، اقبال به حق است و ترک هواهای نفسانیه... معرفت خدا، حب خدا آورد و این حب، چون کامل شد، انسان را از خود منقطع می‌کند و چون از خود منقطع شد، از همه عالم منقطع می‌شود و چشم طمع به خود و دیگران نبندد و از رجز شیطان و رجس طبیعت پاکیزه شود و نور ازل در باطن قلب او طلوع کند و از باطن به ظاهر سرایت کند و فعل و قول او نورانی شود (امام خمینی، الف، ۱۳۸۲، ص. ۳۳۸).

بنابراین اهمیت و ضرورت معرفت در منظومه فکری امام، بیش از دیگر مراتب و مبانی است.

از منظر امام، مسئله شناخت، ماهیتی ذومراتب و تشکیکی دارد و متعلق شناخت، یک جهان وسیع از عالم ماده و معناست؛ لذا ایشان تأکید دارد: «ما تا در حجاب عالم ملک و خدر طبیعت هستیم از آن عالم نمی‌توانیم ادراکی نماییم و دستی از دور بر آتش داریم» (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۵). در واقع از نظر ایشان، شناخت در مرتبه نازل متعلق به جهان محسوسات است، حال آنکه شناخت جهان واقع، بسیار فراتر از این جهان طبیعت است.

از نگاه معرفت‌شناسی توحیدی امام، معیار شناخت اعم از حس و عقل است و هر آنچه در این قلمرو قرار گیرد، داخل در قلمرو عمل و شناخت قرار می‌گیرد (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۲۲۲)؛ بدین معنا، جهان غیب نیز به عنوان متعلق شناخت می‌بایست در حوزه معرفت‌شناسی وارد شود. امام نقص عمده جهان‌بینی مادی را تک‌ساختی بودن و محجوب بودن آن در حجب طبیعت و علوم ظاهره عنوان کرده و می‌گوید:

تا عقل در عقال مفاهیم و کلیات است، از شهود و حضور خبری ندارد؛ گرچه علوم، بذر مشاهدات است؛ ولی وقوف در آن‌ها عین حجاب است و تا آن بدور در زمین قلب، فاسد و ناچیز نشود، مبدأ حصول مشاهدات نگردد

و تا آن‌ها در انبار قلب مورد نظر استقلالی است، از آن‌ها نتیجه حاصل نگردد (امام خمینی، الف ۱۳۸۲، ص. ۵۹).

از همین منظر، در مسئله شناخت، امام عقل فاقد اتصال به شهود را مرتبه نازل و ناقصی از عقل معرفی کرده که تنها در حوزه طبیعیات می‌تواند به کار گرفته شود و ظرفیت و استعداد ورود به دیگر عرصه‌های شناخت را ندارد (امام خمینی، الف ۱۳۸۲، ص. ۴۰۳). مسئله دیگر بعد از متعلق شناخت، فاعل شناسای شناخت است. از نظر امام «انسان چون افق وجودش در یک حد محدودی است و نیز به واسطه انغمار در طبیعت، از غیر طبیعت خود محجوب است، عوالم فوق خود و دون خود را نیافته است؛ بلکه از خود نیز کاملاً محجوب است» (امام خمینی، الف ۱۳۸۲، ص. ۲۶۰).

ایشان از این بحث این‌گونه استنتاج می‌کند که حکمت الهی اقتضا می‌کند تا برای جبران این نقیصه، فاعل شناسای دیگری در کنار انسان و به‌عنوان جزء متمم آن قرار گیرد که در واقع این مسئله، فلسفه ارسال انبیا و انزال کتاب را صحنه می‌گذارد. چنانچه ایشان تصریح دارد: «همه انبیا هم آمده‌اند که ما را از این ظلمت‌ها بیرون بکشند و به نور برسانند، نه به انوار، از حجاب‌های ظلمانی و از حجاب‌های نورانی بیرون بکشند و به نور مطلق متصل کنند» (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۱).

امام مراتب معرفت و نیل به این حقیقت مطلقه را در سلسله‌ای از مراتب چهارگانه معرفی کرده و می‌گوید:

اگر سالک راه حقیقت و مسافر طریق عبودیت با قدم سلوک علمی و مرکب سیر فکری این منزل را طی کرد، در حجاب علم واقع شود و به مقام اول انسانیت نائل شود... چنان است که آنچه را با عقل با قوت برهان و سلوک عملی ادراک کرده با قلم عقل به صفحه قلب بنگارد و حقیقت ذل عبودیت و عز ربوبیت را به قلب برساند و از قیود و حجب علمیه فارغ گردد. مقام سوم، مقام «اطمینان و طمأنینه نفس» است که در حقیقت مرتبه کامله ایمان است... و مرتبه چهارم، مقام «مشاهده» است که آن نوری است الهی و تجلی‌ای است رحمانی که تبع تجلیات اسمائیه و صفاتیه در سر سالک ظهور کند و سرتاپای قلب او را به نور شهودی متنور نماید (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۱۱-۱۲).

در مجموع، آنچه در مسئله شناخت در اندیشه امام خمینی قابل احصاست، نخست، گستره دایره شناخت انسان به جهان محسوس و عالم شهود؛ دوم، اثبات فلسفه ارسال انبیا برای تکمیل شناخت انسان؛ سوم، رشد و تعالی اخلاقی انسان و حصول به حقیقت مطلقه عالم یعنی نیل به معرفت الله، به عنوان غایت و هدف شناخت است.

۲-۳. منابع شناخت

متفکران مسلمان بر این باورند که هر یک از منابع شناخت قلمرو معینی دارند که خارج از آن قلمرو، اعتباری برای آنها نیست. از این رو، منابع شناخت سرچشمه‌های معرفتی هر اندیشه به شمار می‌روند که در قلمروی آن می‌توان بخشی از واقعیت هستی را مورد مطالعه قرار داد. طبعاً اینکه عنصر شناخت در یک جهان‌نگرش مبتنی بر چه مؤلفه‌هایی باشد بر دیگر مراتب شناخت نیز تأثیرگذار خواهد بود. متفکرین اسلامی بسته به نوع وابستگی ایشان به مکاتب کلامی و مذاهب فقهی و نیز نظام اندیشگی خود، مؤلفه‌های مختلفی را به عنوان منابع شناخت برگزیده‌اند؛ باین حال، هیچ‌یک از این مراتب شناخت خالی از نقصان نیست. در این رابطه می‌توان دیدگاه امام را به شرح ذیل ترسیم کرد:

۱-۲-۳. منابع شناخت عقلی (حسی)

۱-۱-۲-۳. حس و تجربه

امام، ضمن اشاره به این مرتبه نازله از شناخت که تنها صورت اشیاء و خواص ظاهره آن بر فاعل شناسا معلوم می‌شود، این گونه تصریح دارد:

جمیع ادراکات ما در این عالم ناقص و ضعیف و محجوب به حجب کثیره‌ای است... امروز چشم ما ملائکه و بهشت و جهنم را نمی‌بیند؛ گوش ما صداهای عجیب و غریب برزخ و برزخیان و قیامت و اهل آن را نمی‌شنود؛ حس ما ادراک حرارت آنجا را نمی‌کند همه از نقص خود این‌هاست... ارتباط نفس با بدن در این عالم خیلی ضعیف و ناقص است. این عالم تعصی دارد از آن که نفس در او به قوای خود ظاهر گردد؛ ولی آن عالم مملکت ظهور نفس است و نسبت نفس به بدن نسبت فاعلیت و خلاقیت است... (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۸۸).

۲-۱-۲-۳. عقل

یکی دیگر از مهم‌ترین منابع شناخت، عقل است.

یکی از درجات تفکر، فکرت در لطایف صنعت و اتقان آن و دقایق خلقت است، به قدری که در طاقت بشر است؛ و نتیجه آن علم به مبدأ کامل و صانع حکیم است و این عکس برهان صدیقین است؛ زیرا که مبدأ برهان در آن مقام حق تعالی عزّ اسمه است و از آن علم به تجلیات و مظاهر و آیات حاصل شود؛ و در این مقام، مبدأ برهان مخلوقات است و از آن‌ها علم به مبدأ و صانع حاصل شود و این برهان برای عامه است و آن‌ها را حظی از برهان صدیقین نیست (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۹۶).

با این حال، به باور امام خردورزی عقلانی محصول نوع ادراکات بشر است (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۶).

در مجموع، به باور امام، نخستین مرحله از شناخت محصور و محصول دستاوردهای عقل بشری است که علاوه بر شناخت روابط علت و معلولی حاکم بر پدیده‌ها، می‌تواند در زمینه رویکرد هنجاری نیز مورد استناد قرار گیرد.

۲-۲-۳. منابع شناخت متنی (تفسیری)

۱-۲-۲-۳. وحی

یکی دیگر از منابع شناخت در دیدگاه امام، وحی است. وحی و نص مقدس همواره در بین الهیون یکی از منابع معتبر شناخت محسوب می‌شده است. امام خمینی نیز از این قاعده مستثنا نیست و آن را این‌گونه مورد تأکید خویش قرار می‌دهد:

قرآن همه مسائل را دارد لکن آن کسی که ادراک می‌کند... قرآن را آن که مخاطبش است می‌فهمد چیست... این را غیر از خود او نمی‌تواند مشاهده کند. قضیه، قضیه ادراک عقلی نیست، قدم برهان نیست، قضیه مشاهده است، آن هم «مشاهده غیبیه». مشاهده با چشم نیست، مشاهده با نفس نیست، مشاهده با عقل نیست با قلب نیست. آن قلبی که قلب عالم است، قلب نبی، مشاهده با اوست (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷).

چنانچه مشاهده شد، امام بهره‌مندی از ظرفیت وحی در شناخت را غیر از ادراکات عقلی دانسته و شناخت حقیقت وحی را تنها مختص به قلب نبی (ص) می‌داند و در تفسیر هم معتقد است تاکنون تفسیری بر قرآن عرضه نشده و آنچه هست تنها «یک پرده‌ای از پرده‌های قرآن کریم را تفسیر کرده است» (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۹۱) این نوع نگاه به قرآن در دیدگاه امام خمینی، خود گواه دیگری است بر پیچیدگی و نیز اهمیت این منبع شناخت در میان دیگر منابع.

۲-۲-۳. فقه

امام، علم فقه را یکی دیگر از ابزارهای شناخت معرفی و از آن به‌عنوان علمی جامع و تئوری واقعی و کامل اداره زندگی انسان یاد می‌کند. ایشان در توضیح این جامعیت این چنین تأکید می‌کند:

چنانچه در علم فقه معلوم است- بلکه جامعیت آن عبارت از آن است که چون برای جمیع طبقات انسان در تمام ادوار عمر بشری نازل شده و رافع تمام احتیاجات این نوع است و حقیقت این نوع چون حقیقت جامعه است و واجد تمام منازل است از منزل اسفل ملکمی تا اعلی مراتب روحانیت و ملکوت و جبروت (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۳۱۰).

ایشان با نقد روش اجتهادی فقاهتی مرسوم، تنها زمانی آن را برای کاربست موفق در جامعه تجویز می‌کند که فقه در ارتباط و تعامل سازنده و دوسویه با واقعیت‌های عینی قرار گیرد و ظرفیت تبیینی خود را گسترش و عمق دهد (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۲۱، ص. ۲۹۲)

امام، فقه پویا را فقهی می‌داند که می‌تواند در زمینه‌ارائه شناخت و تجویزهای محیط کنش مورد استفاده قرار گیرد؛ لذا ایشان ضمن تأکید بر اجتهاد به سبک فقه سنتی، این امر را بدان معنا نمی‌بیند که فقه پویا نیست و بر این اساس همواره بر لحاظ کردن دو عنصر زمان و مکان در اجتهاد تأکید داشته و می‌گوید: «زمان و مکان دو عنصر تعیین‌کننده در اجتهادند، مسئله‌ای که در قدیم دارای حکمی بوده است به‌ظاهر همان مسئله در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع و اقتصاد یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۲۸۹). ایشان فقه را اداره‌کننده‌ی جوامع انسانی دانسته و می‌گوید:

«حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه در تمامی زوایای زندگی بشریت است، حکومت نشان‌دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است، فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۲۸۹).

در مجموع، دانش فقه به‌عنوان میراث مکتب اهل بیت^(ع) و محصول قرن‌ها تلاش فکری مجتهدان مسلمان، یکی از منابع شناخت در نظر امام است؛ اما هرچند ایشان را می‌توان در زمره طرفداران رویکرد حداکثری به فقه دانست، با این حال، ایشان به‌واسطه ایفای نقش رهبری جامعه اسلامی در صف منتقدان به فقه مصطلح قرار گرفت و خواهان تقارب هرچه بیشتر فقه با الزامات زیست معاصر و تبعات آن بر شیوه حکمرانی شد. از همین رو، ضمن تأکید بر فقه سنتی و اجتهاد جواهری - که قرائتی حداکثری در زمینه فقه ارائه می‌دهد - خواستار پویایی هرچه بیشتر آن و لحاظ نمودن عناصری چون زمان، مکان و مصلحت در فهم احکام شریعت شد.

۳-۲-۲-۳. نصوص مقدس معصومین^(ع)

امام نصوص برجای مانده از معصومین^(ع) را به‌عنوان مهم‌ترین منابع شناخت معرفی کرده و می‌گوید:

و احدیسی که در طینت ابدان و خلق ارواح و قلوب آن‌ها و آنچه به آن‌ها از اسم اعظم عطاشده و علومی که به آن‌ها از خزینه غیب الهی مرحمت شده، از علوم انبیا و ملائکه و بالاتر از آن، آنچه در وهم من و تو نیاید و آنچه در سایر فضایل آن‌ها در ابواب متفرقه کتب معتبره اصحاب، خصوصاً اصول کافی است به قدری است که عقول را حیران کند و به اسرار و حقایق آن‌ها کسی آگاه نگردد جز خود ذوات مقدسه آنان (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵۵۲).

۳-۲-۳. منابع شناخت قلبی - شهودی

۱-۳-۲-۳. قلب

قلب در اصطلاحات عرفانی، مرتبه‌ای از منابع شناخت است که انسان به‌واسطه تربیت عقلی

و سلوک نفسانی بدان نائل می‌شود. در این مرتبه از شناخت، تجلیات بر قلب انسان سالک مکشوف می‌شود؛ هرچند این تجلیات حالتی یکسان ندارد و ممکن است حسب ماهیت عشقی یا خوفی آن، تجلیات مختلفی را بروز دهد. امام کامل‌ترین مرتبه بروز این تجلیات را تجلی اسم اعظم خداوندی دانسته و این مرحله را تنها به مقام خاتم انبیا محدود دانسته و در این باره در کتاب شرح دعای سحر، این‌گونه نوشته است:

اما قلبها از حیث بروز تجلیات الهی در آنها متفاوت‌اند؛ یعنی گاه، قلب قلب عشقی و ذوقی است که پروردگار در آن به جمال و حسن و بهاء تجلی می‌کند و گاه، قلب خوفی است که پروردگار به جلال و عظمت و کبریا و هیبت در آن تجلی می‌فرماید و گاه، قلب عشقی خوفی است که پروردگار به جمال و جلال و صفات متقابل یا به اسم جامع اعظم در آن تجلی می‌فرماید که البته مقام اخیر به پیامبر خاتم و اوصیای ایشان، علیهم‌السلام، اختصاص دارد (امام خمینی، ۱۳۹۱، ص. ۲۸).

امام مسئله شناخت قلبی را غیر از شناخت علمی و برهانی عنوان می‌کند و تأکید دارد که بین علم و ایمان تفاوتی اساسی وجود دارد و آن این است که ممکن است حسب استدلال برهانی و عقلی امری مورد پذیرش قرار گیرد و در زمره معلومات انسان وارد آید؛ ولی قلب مرتبه بالاتری از شناخت است که چنانچه حاصل شود، برونداد کنش انسانی را کاملاً متأثر خود می‌گرداند (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۵).

۲-۳-۲. شهود

شهود مرتبه دیگری از منابع شناخت است که تنها بر خاصان بندگان خدا قابل حصول است. امام در تفسیر خود پیرامون آیه ۱۴۳ سوره اعراف و تجلی خداوند بر موسی^(ع) در میقات، با اشاره به محدودیت‌های قوای حسی، این‌گونه ابراز می‌دارد:

موسی بعد از اینکه تحت ربوبیت حق تعالی واقع شد و از این منازل گذشت، آن وقت عرض کرد: أَرْنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ... جواب آمد که لَنْ تَرَانِي؛ یعنی - محتملاً - تا موسی هستی، رؤیت نمی‌شود تا تو هستی نمی‌شود؛ لکن مأیوسش نکرد؛ ارجاعش نکرد به اینکه: أَنْظُرُ إِلَى الْجَبَلِ. این «جبل»

چیست؟... این جبل محتمل است که همان انانیت، نفس موسی بوده [باشد] که باز بقایا داشته است، با همان تجلی جبل را «دک» کرد، به هم زد اوضاع انانیت را و موسی به مقام موت رسید: خَرَّ مُوسَى صَعَقًا. برای ما اینها قصه است. آنچه آن‌ها با قدم شهود یافته‌اند، برای ما که در این ظلمتکده هستیم، به صورت قصه است. جبل طور را برای ما گفته‌اند؛ تجلی هم به نظر ما می‌آید که يك نوری بوده است از کوه طور، که موسی دیده، دیگران هم می‌دیدند. اگر نور حسی بود، خوب همه می‌دیدند (امام خمینی، ۱۳۹۲، صص. ۱۳۵-۱۳۳).

ایشان حقیقت عرفان و شهود و نتیجه ریاضت و سلوک را رفع حجاب از وجه حقیقت و رؤیت ذل عبودیت و اصل فقر و تدلی در خود و در همه موجودات عنوان می‌کند (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱) و این مرتبه از شناخت را مختص صدیقین دانسته و تأکید می‌کند: زیرا که «صدیقین» از مشاهده ذات شهود اسماء و صفات کنند و در آیین اسماء اعیان و مظاهر را شهود نمایند؛ و ... اگر صدیقی بخواهد مشاهدات خود را به صورت برهان در آورد و آنچه ذوقاً و شهوداً یافته به قالب الفاظ بریزد، این چنین شود، نه آنکه هر کس بدین برهان علم به ذات و تجلیات آن پیدا کرد، از صدیقین است، یا آنکه معارف صدیقین از سنخ براهین است، منتها براهین مخصوصی. هیئات که علوم آن‌ها از جنس تفکر باشد، یا مشاهدات آن‌ها را با برهان و مقدمات آن مشابهتی. تا قلب در حجاب برهان است و قدم او تفکر است، به اول مرتبه صدیقین نرسیده؛ و چون از حجاب غلیظ علم و برهان رست، با تفکر سروکاری ندارد و بی‌واسطه برهان، بلکه بی‌واسطه موجودی، در آخر کار و منت‌های سلوک، به مشاهده جمال جمیل مطلق نائل گردد و به لذت دائم سرمد برسد (امام خمینی، ۱۳۸۲، صص. ۱۹۲-۱۹۱).

به باور امام، چنانچه انسان سالک به این مرحله از عرفان و شهود نائل آمد و از تعینات طبیعی خارج شد مصداق کسی است:

که با قدم عبودیت سیر کند و داغ ذلت بندگی را در ناصیه خود گذارد،

وصول به عز ربوبیت پیدا کند. طریق وصول به حقایق ربوبیت سیر در مدارج عبودیت است و آنچه در عبودیت از ائیت و انانیت مفقود شود در ظلّ حمایت ربوبیت آن را می‌یابد تا به مقامی رسد که حق تعالی سمع و بصر و دست و پای او شود... چون از تصرفات خود گذشت و مملکت وجود خود را یکسره تسلیم حق کرد و خانه را به صاحب خانه واگذار نمود و فانی در عزّ ربوبیت شد، صاحب خانه خود متصرف در امور گردد، پس تصرفات او تصرف الهی گردد، چشم او الهی شود و با چشم حق بنگرد و گوش او گوش الهی شود و به گوش حق بشنود (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص ۸-۹).

۴. مبانی هستی‌شناختی

در یک نگاه کلی می‌توان جهان‌نگرش امام را ذیل هستی‌شناسی توحیدی مورد مطالعه قرار داد که به شدت در منظومه علمی متأثر از فلسفه متعالیه صدرایی قرار دارد و ایشان را در زمره قائلین به اصالت وجود جای می‌دهد. در واقع، هستی‌شناسی ایشان بر پایه یک نوع هستی‌شناسی فلسفی - عرفانی بنیان نهاده شده که در ادامه مهم‌ترین رؤس آن به بحث و نظر گذاشته می‌شود.

۴-۱. هستی‌شناسی عرفانی

امام مبتنی بر جهان‌بینی عرفانی خود، عالم وجود را عالمی ذومراتب و برخوردار از نظمی سلسله‌مراتبی دانسته که هر بعدی از آن، سایه‌ای از دیگر ابعاد آن است؛ جهانی که تجلی فیض مقدس و رحمت واسعه و نفس رحمانی در مظاهر ارواح جبروتیه و ملکوتیه آن همچون عالم عقول مجرد و نفوس کلیه، عالم مثال و خیال مطلق، عالم مثل معلقه، عالم شهادت مطلقه و عالم ملک و طبیعت است. بر این اساس، محل ظهور و حضور ذات، نظامی سلسله‌مراتبی داشته، چنانچه ایشان انسان را که جامع تمامی عوامل مذکور است سایه حضرت جامه الهیه، عالم اعیان را پرتو حضرت غیب مطلق، عالم عقول و نفوس را سایه حضرت غیب مضاف نزدیک‌تر به مطلق، عالم خیال و مثال مطلق را سایه حضرت غیب مضاف نزدیک‌تر به شهادت، عالم ملک را سایه شهادت مطلق، حضرت اسمائیه و اعیان

ثابته را در سایه فیض اقدس و حضرت شهادت و عالم ملک و ملکوت و جبروت را در سایه فیض مقدس معرفی می‌کنند (امام خمینی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۰).

۲-۴. عالم به مثابه «اسم الله»

امام مبتنی بر معرفت‌شناسی توحیدی خود، در هستی‌شناسی نیز همه عالم را مظهر خداوند دانسته و تأکید می‌کند:

همه عالم اسم الله‌اند؛ تمام عالم. چون اسم، نشانه است؛ همه موجوداتی که در عالم هستند نشانه ذات مقدس حق تعالی هستند... این مقداری که همه موجودات عالم، اسم خدا هستند و نشانه خدا هستند، این یک مقدار اجمالی است که همه عقول این را می‌توانند بفهمند... این واقعیتی است که يك موجود غیرمتناهی در همه اوصاف کمال، يك موجودی که در تمام اوصاف کمال غیرمتناهی است، حد ندارد، موجود لا حد است... هیچ حدی در موجودیتش نیست، این به‌ضرورت عقل باید دارای همه کمالات باشد... يك چنین موجودی که مبدأ يك ایجاد می‌شود و مبدأ يك وجود می‌شود، تمام آن موجوداتی که به مبدئیت او وجود پیدا می‌کنند، اینها مستجمع همان اوصاف هستند به طریق نقص. متناهی مراتب دارد (امام خمینی، ۱۳۹۲، صص. ۹۸-۹۵)

امام حقیقت هستی را تجلی خداوند عنوان کرده و معتقد است در عالم چیزی مستقل از خود نیست و همه چیز اسم الله است.

تمام عالم زنده است، همه هم اسم الله هستند. همه چیز اسم خداست... به اسم الله، الْحَمْدُ لِلَّهِ، حمد هم که می‌کنید اسم الله است... خود شما اسم الله هستید، حرکات قلبتان هم اسم الله است، حرکات نبضتان هم اسم الله هست... اسم در مسمای خود فانی است. ما خیال می‌کنیم که خودمان يك استقلالی داریم، یک چیزی هستیم؛ لکن این‌طور نیست. اگر آنی، آن شعاع وجود که موجودات را با آن شعاع، با آن اراده، با آن تجلی موجود فرموده، اگر آنی آن تجلی برداشته بشود، تمام موجودات لاشی‌ء‌اند (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۰).

۳-۴. فطرت الهی

سومین ویژگی هستی‌شناسی امام، به نوع تفسیر ایشان از ماهیت وجودیه انسان بازمی‌گردد. در نگاه ایشان در فطرت همه انسان‌ها، میل و گرایش به صفاتی قرار دارد که در واقع صفات الهی هستند، چنانچه می‌گوید:

در فطرتِ جمیع عایله بشری ثبت است عشق به بقای ابدی... در فطرت تمام بشر ثبت است عشق به راحت و حریت و مقصود از حریت، حریت مطلقه است که نفوذ اراده از شئون آن است؛ و در حیات دنیای این دو امر، ممکن نیست؛ زیرا که راحت مطلقه به هیچ وجه یافت نشود، بلکه تمام راحتی‌های آن مشوب به رنج و تعب است؛ چه در تحصیل آن و تمهید مقدمات کثیره برای حصول آن و چه در حین حصول آن و چه بعد از حصول آن... و نیز انسان به حسب فطرت، عاشق حریت و آزادی است که هر چه بخواهد بکند، حتی اراده او نیز نافذ باشد؛ به طوری که در مقابل سلطنت و قدرت او مدافع و مزاحمی نباشد (امام خمینی، الف، ۱۳۸۲، صص. ۱۰۲-۱۰۱).

۴-۴. ماهیت جهان طبیعت

از دیدگاه عرفانی امام، هستی و عالم مُلک، دار عبادت الله است. ایشان در کتاب آداب الصلوة این مهم را بدین صورت توصیف می‌کند:

سالک باید بداند از دار کرامت الله آمده و در دار عبادت الله واقع است و به دار جزاء الله خواهد رفت. عارف گوید: من الله و فی الله و اِلی الله. پس سالک باید به خود بفهماند و به ذاتقه روح بچشاند که دار طبیعت مسجد عبادت حق است و او برای همین مقصد در این نشئه آمده... و چون دار طبیعت را مسجد عبادت یافت و خود را معتکف در آن دانست، باید به آداب آن قیام و از غیر تذکر حق صائم شود و از مسجد عبودیت خارج نشود مگر به قدر حاجت (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۲).

۴-۵. ماهیت جهان مابعدالطبیعه

امام همچون دیگر الهیون، حقیقت هستی را بسیار فراتر از ماهیت مشاهده پذیر آن می داند و عالم ملک را نازل ترین و محدودترین منزل از حقیقت هستی معرفی می کند:

و اگر حظ خود را از وجود و کمالات وجود مقایسه کنی با سایر موجودات، می بینی تو و تمام کره زمین، بلکه تمام منظومه شمسی، در مقابل عالم جسمانی، که پست ترین همه عوالم است و کوچک ترین همه نشآت است، قدر محسوسی ندارید... اینها همه از عالم جسمانی است که قدر آن را جز خالق آن ها نمی داند و کشف ارباب کشف به مقدار قلیلی از آن بیشتر موفق نشده؛ و تمام عالم اجسام در مقابل عالم ماوراءالطبیعه هیچ قدر محسوسی ندارد و در آنجا عوالمی است که در فکر بشر ننگجد. اینها شئون حیات تو و حظوظ تو و من است از این عالم وجود (امام خمینی، پ ۱۳۸۲، ص ۹۴).

۴-۶. ماهیت نفس

یکی دیگر از مؤلفه های مهم در هستی شناسی، نوع نگاه و تفسیر از ماهیت نفس انسانی است. از منظر امام، جسم ملکی انسان تحت تصرف نفس اوست که می تواند این تصرف به قوای واهمه صورت پذیرد یا به قوه عقل و شرع که هر یک فرجام متفاوتی برای انسان رقم می زند؛ چنانچه می گوید:

بدان که مقام اول نفس و منزل اسفل آن، منزل «ملک» و ظاهر و دنیای آن است، که اشعه و انوار غیبیه آن در این بدن محسوس و بنیه ظاهره تأییده و او را زندگانی عرضی بخشیده و تجیش جیوش در این بدن کرده و میدان جنگ آن همین بدن است و قوای ظاهره آن، لشکر آن است که در اقالیم سبعة ملکیه... این قوا جنود شیطان گردند... و اگر وهم در تحت تصرف عقل و شرع در آن ها تصرف نماید و حرکات و سکناات آن ها در تحت نظام عقل و شرع باشد، مملکت رحمانی و عقلانی شود (امام خمینی، پ ۱۳۸۲، صص ۵-۶).

۴-۷. ماهیت قدرت

از مهم‌ترین موضوعاتی که انسان در زیست خود بدان معطوف است، میل به قدرت است. هرچند در نگاه سنتی در رهیافت واقع‌گرایانه، اساساً قدرت مفهومی سلبی و ناشی از خوی سرکش انسان است، در نگاه هستی‌شناسی توحیدی امام، مسئله قدرت و نوع نگاه به آن، تفاوتی بنیادین دارد.

۴-۷-۱. قدرت به مثابه یک صفت الهی

امام خمینی قدرت را از امهات صفات الهیه دانسته و آن را در کنار، زندگی، علم، اراده، شنوایی، بینایی و گفتار از ائمه هفت‌گانه یاد می‌کند که از یک شمول کلی برخوردار است (امام خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۹).

۴-۷-۲. قدرت سیاسی و اجتماعی

از نظر امام قدرت در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز چنانچه از دایره کنش نفوس مذهب و تربیت شده خارج نگردد، در راستای رشد و تعالی انسان و جامعه خواهد بود و چنانچه در حصر و اراده عقل منفعت‌طلب غیر مذهب قرار گیرد، منشأ تمام انحرافات و مفساد خواهد بود. از این منظر، قدرت در نگاه هستی‌شناسی امام، اساساً مفهومی سلبی نیست، بلکه از امهات صفات خداوند است؛ ولی همین قدرت چنانچه از درون دچار فساد گردد می‌تواند منشأ بروز بیماری‌های دیگری شود چنانچه ایشان می‌گوید:

اسّ اساس و امّ الأمراض را باید حب دنیا که رأس تمام خطیئات است، دانست؛ و چون حبّ دنیا در دل متمکّن شد، به مجرد آن‌که با یکی از شئون دنیای مزاحمتی حاصل شد، قوه غضب فوران کند و عنان اختیار را از دست بگیرد و متملک نفس نشود و انسان را از جاده شریعت و عقل خارج کند (امام خمینی، الف، ۱۳۸۲، ص. ۳۷۷).

۵. مبانی انسان‌شناختی

از منظر حیطه‌بندی مرزهای دانش، به‌طور معمول انسان‌شناسی ذیل مبحث هستی‌شناسی اندیشه

یک متفکر یا یک مکتب فکری مورد مطالعه قرار می‌گیرد. مراد از مبانی انسان‌شناختی، آن دسته از گزاره‌های توصیفی-تیینی مدلل دربارهٔ واقعیت وجودی انسان است که از متون معتبر اسلامی، معارف اصیل اسلامی و مباحث فلسفه اسلامی استخراج شده‌اند و باید آن‌ها را به لحاظ نقش محوری تبیین و ترسیم سیمای انسان در هر نظریه فلسفی تربیت، سنگ بنای اصلی هرگونه توصیف و تبیینی از نظام فلسفه و نگرش یک اندیشمند دانست. در ادامه به شرح و تبیین ویژگی‌های بنیادین وجودشناسی انسان از نگاه امام پرداخته می‌شود.

۱-۵. مراتب وجودی انسان

امام برای انسان، مقامات مختلفی از منظر هستی‌شناختی قائل است که بنا به طبقه‌بندی‌های مختلف این مراتب مختلف خواهند بود که به نظر می‌رسد ایشان معتقد است مراتب وجودی انسان بی‌نهایت بوده و همین عامل ملاکی بر ماهیت تشکیکی وجودی اوست. چنانچه این مهم را این‌گونه مورد تأکید قرار می‌دهد:

از برای انسان مقامات و مدارجی است که به اعتباری او را دارای دو مقام دانند: یکی مقام دنیا و شهادت؛ و دیگر مقام آخرت و غیب؛ که یکی ظلّ رحمان و دیگر ظلّ رحیم است... پس انسان کامل به حسب این دو مقام، یعنی مقام شهادت و ظهور به رحمانیت و مقام غیب و ظهور به رحیمیت، تمام دایره وجود است... و به اعتباری دارای سه مقام است: یکی مقام مُلک و دنیا، دوم مقام برزخ، سوم مقام عقل و آخرت؛ و در انسان کامل این سه مقام یکی مقام تعینات مظاهر است؛ و یکی مقام مشیت مطلقه، که برزخ البرازخ است و به اعتباری دارای چهار مقام است؛ و یکی مقام احدیت جمع اسماست... و به اعتباری دارای چهار مقام است: ملک و ملکوت و جبروت و لاهوت؛ و به اعتباری دارای پنج مقام است: شهادت مطلقه و غیب مطلق و شهادت مضافه و غیب مضاف و مقام کون جامع؛ مطابق حضرات خمس متداول در لسان عرفا؛ و به اعتباری دارای هفت مقام، معروف به هفت شهر عشق و هفت اقلیم وجود، در السنه عرفاست؛ و به اعتباری تفصیلی دارای صد منزل یا هزار منزل است (امام خمینی، ۱۳۸۱، صص ۴-۳).

۱-۱-۵. انسان یا آدم؟

انسان‌شناسی از نظر امام را می‌توان در قالب کلیدواژگانی چون انسان، بشر، فطرت و... جستجو کرد. وی میان آدم و انسان تفاوت قائل است چنانچه در این خصوص می‌گوید:

وقتی يك انسانی آدم شد، به همه این مسائل عمل می‌کند، زراعت هم می‌کند، لکن زراعتی که برای خداست؛ جنگ هم می‌کند. همه این جنگ‌هایی که در مقابل کفار و در مقابل ستمگرها شده، از اصحاب توحید و از این دعاخوان‌ها بوده [است]. آن‌هایی که در رکاب رسول خدا، در رکاب امیرالمؤمنین بودند، اکثراً اهل این جور عبادت زیاد بودند (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۷).

این امر دلالت بر این نکته دارد که انسان در ریشه‌نسیان عمدتاً واجد معنایی سلبی از حقیقت اوست و آنچه بیشتر بر همگرایی با فطرت تأکید دارد با واژه آدم، انسان کامل، کون جامع، حقیقت انسانیت و انسانیت در بیان امام یاد شده است، هرچند در بررسی قرآن نیز می‌توان شواهدی بر این امر اقامه کرد؛ زیرا بسیاری از آیات قرآن که وجوه سلبی از ماهیت انسانی را مورد تأکید خود قرار می‌دهد بر واژه «انسان» استناد دارد^۱.

۱-۲-۵. انسان به مثابه سرّ

انسان در هستی‌شناسی توحیدی و عرفانی امام، حقیقتی ذومراتب داشته تا آنجا که می‌گوید:

چنانچه انسان هم این‌طوری است، انسان هم سرّ و سرّ سرّ است. ما يك ظاهری از انسان می‌بینیم عبارت است از همین حیوانی که هست. همین حیوان است [و] هیچ چیزی غیر از حیوان نیست؛ حیوانی بدتر از سایر حیوانات؛ لکن حیوانی است که این خاصیت را دارد، می‌شود برسد به انسانیت و به مراتب کمال و کمال مطلق؛ تا آنچه در وهم ما نیاید آن شود،... پس عدم گردد. آن مراتب همه‌اش سرّ است، ظاهر همین است (امام خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۲).

۱. برای توضیح بیشتر و مطالعه شواهد قرآنی به آیات ذیل مراجعه شود: اسراء: ۱۳، ۸۳؛ الشوری: ۴۸؛ اسراء: ۱۱، ۱۰۰؛ یس: ۷۷؛ العادیات: ۶؛ العصر: ۲؛ الاحزاب: ۷۲؛ العلق: ۶۳؛ عبس: ۱۷؛ البلد: ۴؛ فصلت: ۵۱؛ فصلت: ۴۹؛ المعارج: ۱۹؛ الانقطار: ۶؛ القیامة: ۵؛ الانبیاء: ۳۷؛ الزخرف: ۱۵؛ النحل: ۴.

۳-۱-۵. انسان به‌منابه کون جامع

امام در شرح دعای سحر، انسان را کون جامع برای جمیع مراتب غیبیه و مثالیه و حسیه می‌داند که عوالم غیب و شهود و آنچه در میانه آن دو قرار دارد در وجود او درنور دیده شده است (امام خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۷). البته این تعبیر در وصف انسان کامل است چرا که ایشان در ادامه مراد از این انسان را با تعابیری چون:

«خليفة الله على خلقه، مخلوق على صورته، متصرف في بلاده، مخْلَع بخلع اسمائه و صفاته، نافذ في خزائن ملكه و ملكوته، منفوخ فيه الروح من الحضرة الالهية، ظاهره نسخة الملك و الملكوت و باطنه خزانة الحى الذى لا يموت؛ و لما كان جامعاً لجميع الصور الكونية و الالهية، كان مربى بالاسم الاعظم المحيط بجميع الاسماء و الصفات، الحاكم على جميع الرسوم و التعينات» (امام خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۸) آورده و از این جهت ایشان، حضرت الاهیه را مربی انسان جامع کامل می‌داند.

۴-۱-۵. قوای باطنیه انسان و ویژگی‌های آن

امام قوای باطنی انسان را در سه قوه «واهمه»، «غضبیه» و «شهوویه» معرفی می‌کند به باور ایشان «این سه قوه سرچشمه تمام ملکات حسنه و سیئه و منشأ تمام صور غیبیه ملکوتیه است» (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۴) که شرح آن سه عبارتند از:

۱-۴-۵. قوه واهمه

امام قوه واهمه را قوه‌ای می‌داند که فطرتاً به تسخیر نفس مجرد و نظام عقلی درنیامده و میل به دنیا دارد. در این باره می‌گوید:

قوه عاقله، یعنی قوه روحانیه‌ای است که به‌حسب ذات، مجرد و به‌حسب فطرت، مایل به خیرات و کمالات و داعی به عدل و احسان است و در مقابل آن، قوه واهمه است که فطرتاً تا در تحت نظام عقلی نیامده و مسخر در ظل کبریای نفس مجرد نشده، مایل به دنیا- که شجره خبیثه و اصل اصول شرور است- می‌باشد (امام خمینی، الف ۱۳۸۲، ص. ۲۱).

۲-۴-۵. قوه غضبیه

به تعبیر امام این قوه

یکی از نعم بزرگ الهی است که به واسطه آن تعمیر دنیا و آخرت شود و با آن حفظ بقای شخص و نوع و نظام عایله گردد و مدخلیت عظیم در تشکیل مدینه فاضله و نظام جامعه دارد. اگر این قوه شریفه در حیوان نبود... از بسیاری از کمالات و ترقیات بازمی ماند. بلکه حد تفریط و نقص از حال اعتدال نیز از مذاّم اخلاق و نقایص ملکات شمرده شود که بر آن مفاسدی بسیار و معایبی بی شمار مترتب گردد (امام خمینی، پ ۱۳۸۲، ص. ۱۳۴).

باین حال، ایشان در جنبه سلبی غضب درحالی که از کنترل عقل و نفس مجرد خارج شود، آن را این گونه توصیف کرده و مخاطرات آن را این چنین گوشزد می کند: «مبدأ شجاعت قوت نفس و طمأنینه آن و اعتدال و ایمان و قلت مبالات به زخارف دنیا و پست و بلند آن است؛ اما غضب از ضعف نفس و تزلزل آن و سستی ایمان و عدم اعتدال مزاج روح و محبت دنیا و اهمیت دادن به آن و خوف از دست رفتن لذایذ نفسانیه است» (امام خمینی، پ ۱۳۸۲، ص. ۱۴۲).

۳-۴-۵. قوه شهویه

به عقیده امام، قوه شهویه مانند دیگر قوای یادشده، از ماهیتی دوگانه برخوردار است چنانچه می تواند سرچشمه تمام ملکات حسنه و سیئه و منشأ تمام صور غیبیه ملکوتیه انسان باشد. این تمایز تنها به این مهم بازمی گردد که این قوا تحت تصرف مصادیق جنود عقل باشد یا جنود جهل (امام خمینی، پ ۱۳۸۲، ص. ۱۶).

۵-۱-۵. مقام مظهریت انسان کامل

در نگاه انسان شناسی توحیدی امام، انسان کامل محل ظهور و حضور و تجلی تمام اسماء و صفات خداوندی است؛ حقیقتی که مصداق تام و تمام آن را در حضرت خاتم الانبیاء، نبی مکرم (ص) عنوان می کند. چنانچه در این رابطه می گوید:

و اول اسمی که به تجلی احدیت و فیض اقدس در حضرت علمیه واحدیه

ظهور یابد و مرآت آن تجلی گردد، اسم اعظم جامع الهی و مقام مسمای «الله» است، که در وجهه غیبیه عین تجلی به فیض اقدس است و در تجلی ظهوری کمال جلا و استجلاء عین مقام جمع واحدیت به اعتباری و کثرت اسمائیه به اعتباری است؛ و تعیین اسم جامع و صورت آن عبارت از عین ثابت انسان کامل و «حقیقت محمدیه»، صلی الله علیه و آله، است. چنانچه مظهر تجلی عینی فیض اقدس فیض مقدس است و مظهر تجلی مقام واحدیت مقام الوهیت است و مظهر تجلی عین ثابت انسان کامل روح اعظم است و سایر موجودات اسمائیه و علمیه و عینیّه مظاهر کلیه و جزئیّه این حقایق و رقایق است (امام خمینی، پ ۱۳۹۲، صص. ۶۳۵-۶۳۴).

۵-۲. نظریه دو فطرتی امام خمینی

امام به وجود دو فطرت در نهاد آدمی قائل است:

حق - تبارک و تعالی - با عنایت و رحمت خود، به ید قدرت خود، که طینت آدم اول را مخمّر فرمود، دو فطرت و جبلت به آن مرحمت نمود: یکی اصلی و دیگر تبعی که این دو فطرت، بُراق سیر و رُفرع عروج او است به سوی مقصد و مقصود اصلی؛ و آن دو فطرت، اصل و پایه جمیع فطریاتی است که در انسان مخمّر است و دیگر فطریات، شاخه‌ها و اوراق آن است... و دیگری از آن دو فطرت، که سَمّت فرعیّت و تابعیت دارد، فطرت تنفّر از نقص و انزجار از شر و شقاوت است که این مُخمّر بالعرض است و به تبع آن فطرت عشق به کمال، تنفّر از نقص نیز مطبوع و مُخمّر در انسان است... و این دو فطرت، که ذکر شد، فطرت مخموره غیر محجوبه است که محکوم احکام طبیعت نشده و وجهه روحانیت و نورانیت آن‌ها باقی است و اگر فطرت متوجه به طبیعت شد و محکوم به احکام آن گردید و محجوب از روحانیت و عالم اصلی خود شد، مبدأ جمیع شرور و منشأ جمیع شقاوت و بدبختی‌هاست (امام خمینی، الف ۱۳۸۲، صص. ۷۷-۷۶).

امام با اشاره به دیدگاه دو فطرتی، فطرت مخموره غیر محجوبه را وزیر عقل و فطرت

محبوبه به طبیعت را وزیر جهل و مبدأ شرور و خود شر معرفی می کند و این مهم را مورد تأکید قرار می دهد:

عشق متعلق به سلطنت محدوده نیست؛ بلکه عشق سلطنت مطلقه در نهاد انسان است و از محدودیت متنفر و گریزان است و خود نمی داند؛ و پرواضح است که سلطنت مطلقه از سنخ سلطنت های دنیاوی مجازی، بلکه اخروی محدود نیست؛ بلکه سلطنت الهیه سلطنت مطلقه و انسان طالب سلطنت الهیه و علم و قدرت الهی است و پدیدآورنده خود را خریدار است و دل هر ذره را که بشکافند آفتاب جمال حقیقت را در میانش بیند (امام خمینی، الف، ۱۳۸۲، صص. ۸۲-۸۱).

امام در مقصد بیست و دوم از کتاب شرح حدیث جنود عقل و جهل، با بیان دوگانه «استسلام» و «استکبار»، اولی را از لوازم فطرت مخموره و از جنود عقل معرفی کرده و استکبار را از لوازم فطرت محبوبه و از جنود جهل می داند (امام خمینی، الف، ۱۳۸۲، ص. ۳۹۸). ایشان فطرت کمال طلب انسان را از مصادیق بارز فطرت مخموره غیر محبوبه می داند و این مهم را بارها در آثار خود مورد تأکید قرار داده است چنانچه گویی این موضوع از امهات اندیشه ایشان است. چنانچه در این باره می گوید:

تمام موجودات و عایله بشری با زبان فصیح یکدل و یک جهت گویند ما عاشق کمال مطلق هستیم، ما حب به جمال و جلال مطلق داریم، ما طالب قدرت مطلقه و علم مطلق هستیم. آیا در جمیع سلسله موجودات در عالم تصور و خیال و در تجویزات عقلیه و اعتباریه، موجودی که کمال مطلق و جمال مطلق داشته باشد جز ذات مقدس، مبدأ عالم جلّت عظمته سراغ دارید؟ (امام خمینی، ب، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۴).

۶. مبانی روشی یا روش شناسانه

مطالعه آثار مکتوب امام نشان از آن دارد که ایشان به نوعی تکثر روشی در مسئله شناخت قائل است و این ویژگی در ارتباطی وثیق با مبانی معرفت شناسی و هستی شناسی ایشان و به بیان دیگر، پیامد اجتناب ناپذیر آن است؛ لذا شاهد به کارگیری طیف متنوعی از روش ها به شرح ذیل هستیم:

۱. روش برهانی یا استدلالی در آثار فلسفی همچون تفسیر سوره حمد یا آنچه در تقریرات درس فلسفه^۱ ایشان مورد استناد قرار گرفته است.
۲. روش هنجاری نیز یکی دیگر از روش‌های مورد استفاده امام است که هر پدیده را به محکمه وجدانیات و نظم هنجاری انسان‌ها واگذار می‌کند.
۳. روش فقهی، با تأکید بر فقه سنتی و اجتهاد جواهری در قالب فقه استدلالی نیز سبک غالب ایشان در مباحث فقهی همچون کتاب البیع است.
۴. روش جدلی - کلامی که در آثار کلامی همچون تعلیقه علی فوائد الرضویه، ایشان به‌وضوح قابل مشاهده است.
۵. روش‌های شهودی یا ذوقی یا روش قلبیه که در آثار عرفانی امام به‌وضوح از آن‌ها بهره برده شده است.
۶. روش مطالعات تاریخی نیز از دیگر انواع مناهج پژوهشی است که در حجت آوردن و ارائه مصادیق از وقایع تاریخی و سرگذشت دیرینگان مورد استناد امام قرار گرفته است.
۷. روش‌های تفسیری در علوم وحیانی نیز از دیگر روش‌هایی است که در آثار فقهی، اخلاقی، شرح حدیث یا تفسیر همچون شرح چهل حدیث، شرح حدیث جنود عقل و جهل و تفسیر سوره حمد مورد استناد ایشان قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

این تحقیق به دنبال ارائه شناختی از مبانی اندیشه امام با رجوع به متون ایشان با کاربری نظریه هرمنوتیک قصدگرای اسکینر بود. طبعاً آثار قلمی ایشان که در دوران جوانی تحریر شده نشان از آن دارد که شخصیت علمی امام بر بنیان‌های استوار و منقحی بنا نهاده شده

---

۱. امام خمینی سال‌ها در قم به تدریس کتاب شرح منظومه ملاحادی سبزواری و نیز اسفار اربعه صدرالمآلهین اشتغال داشت و بر مباحث آن، حاشیه نوشت که نسخه‌ای از آن در دسترس نیست. این کتاب در سه مجلد، (۲) جلد شرح منظومه و یک جلد شرح اسفار) انعکاس منتخبی از آرای فلسفی امام از تقریرات دروس فلسفه ایشان است که سیدعبدالغنی اردبیلی آن را نوشته و برای نخستین بار در سال ۱۳۸۱ مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی آن را به چاپ رساند.

بود و گذشت زمان به عمق بخشی هر چه بیشتر این اندیشه منتج شده و در رفتار و کنش اعلانی ایشان نیز ظهور دارد.

حسب آنچه از آثار عرفانی، اخلاقی و فلسفی ایشان که عمده مبانی نظری و امهات فکری ایشان در آن ظهور یافته و قابل مطالعه، نقد و بررسی است می توان اصول بنیادین و به بیانی دیگر امهات اندیشگی ایشان به شرح ذیل ارائه نمود:

۱. تمام حوزه های بنیادین در نظم اندیشه امام، به نوعی باور به ذومراتب بودن و وجه تشکیکی پدیده ها است که این امر موجب می شود تا از بررسی تک ساحتی انسان اجتناب شود.

۲. مسئله شناخت و امکان وصول به شناخت از مهم ترین موضوعات در نظم فکری هر اندیشمندی است که از نگاه معرفت شناسی توحیدی امام، معیار شناخت اعم از حس و عقل است و هر آنچه در این قلمرو باشد در قلمرو عمل و شناخت قرار می گیرد. این ویژگی در حوزه شناخت، موجب به رسمیت شناختن کلیه منابع شناخت اعم از منابع عقلی و حسی، منابع مبتنی بر متن مقدس و منابع شهودی می شود؛ بنابراین شناخت پدیده ها در یک طیف وسیع از منابع شناخت قابل طرح و بررسی است.

۳. هستی شناسی امام، یک هستی شناسی توحیدی عرفانی و فلسفی است. از یک سو، تمام عالم را به مثابه اسم خداوندی می داند و از سوی دیگر، هر بعدی از پدیده ها را سایه ای از دیگر مراتب وجودی آن می پندارد و معتقد است تمام هستی از یک حقیقت واحد نشأت می گیرد و چیزی جز آن حقیقت ازلی، وجود و اصالت ندارد.

۴. مبانی انسان شناسی مهم ترین و عینی ترین تأثیر را بر فلسفه سیاسی هر اندیشمند از خود به جای می گذارد. امام، انسان را وجودی ذومراتب می داند که در عالی ترین مرتبه وجودی خود، خلیفه خداوند بر زمین، کون جامع و برخوردار از دو فطرت درونی است که منشأ تمام فضائل و رذایل انسانی هستند که یکی در بند حجاب طبیعت و دیگری، فارغ از آن است. ایشان این دو فطرت را نماینده لشکریان عقل و جهل در درون انسان معرفی می کند که فرمانروایی هر یک از این دو فطرت بر نهاد انسان، ماهیت وجودی او را تعیین می کند.

۵. روش شناخت نیز با توجه به محدودیت هر یک از روش های موجود در حوزه

شناخت و نیز تفاوت در موضوع هر حوزه از علم، در دیدگاه امام به پذیرش تکثرگرایی روشی، انجامیده است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: نویسنده به تنهایی تمام مقاله را نوشته است.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسنده در این مقاله هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسنده حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- آقاپور بیشک، مهدی (۱۴۰۰). مبانی انسان‌شناختی در اندیشه ملاصدرا و امام خمینی با تأکید بر انسان سیاسی. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۵(۵۴)، ۱۴۱-۱۶۰.
doi: 20.1001.1.20083777.1400.15.54.9.0
- اخلاقی، عبدالله و امید، مهدی (۱۳۹۵). مبانی فلسفه سیاسی امام خمینی. ماهنامه معرفت، ۲۵(۷)، ۱۳-۲۲. <https://www.magiran.com/p1634420>
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۴). شرح دعاء السحر. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۰). آداب الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۱). سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (الف ۱۳۸۲). شرح حدیث «جنود عقل و جهل». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ هفتم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (ب ۱۳۸۲). شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۱). شرح دعای سحر «ترجمه فارسی». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار

- امام خمینی .
- حسین پور، غلامرضا (۱۳۹۵). تأملی بر مبانی وجودشناختی صادر اول بر اساس تعلیقات امام خمینی بر مصباح الانس. نشریه ادیان و عرفان، ۴۹ (۲)، ۱۷۵-۱۹۴.
[doi: 10.22059/JRM.2017.205517.629571](https://doi.org/10.22059/JRM.2017.205517.629571)
- رودگر، محمدجواد (۱۳۹۶). مبانی عرفانی اندیشه سیاسی امام خمینی. سیاست متعالیه، ۵ (۱۸)، ۱۶۱-۱۷۶.
https://sm.psas.ir/article_30386.html
- سلیمانی، غلامعلی (۱۴۰۱). بنیان‌های انسان‌شناختی سیاست خارجی امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۲۴ (۹۶)، ۸۷-۱۱۷.
[doi: 10.22034/matin.2021.235502.1701](https://doi.org/10.22034/matin.2021.235502.1701)
- عروتی موفق، اکبر (۱۳۹۵). مبانی هستی‌شناسی اندیشه سیاسی امام خمینی. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۶ (۲۱)، ۵۱-۶۷.
[doi:10.22084/RJIR.2017.1779](https://doi.org/10.22084/RJIR.2017.1779)
- کبیری، زهرا سادات (۱۳۸۹). مبانی عرفانی امام خمینی و ابن عربی در اندیشه سیاسی و اجتماعی. پژوهش‌نامه حکمت و فلسفه اسلامی، ۹ (۳۱)، ۱۸۵-۲۱۴.
<http://ensani.ir/fa/article/214548>
- کریمیان صیقلانی، علی (۱۳۹۷). مبانی هستی‌شناختی امام خمینی در رتبه‌بندی موجودات عالم ناسوت. کلام اسلامی، ۲۷ (۱۰۸)، ۳۳-۵۱.
https://www.kala-mislami.ir/article_96329.html
- مرتضوی، سید خدایار (۱۳۸۸). کاوشی در روش‌شناسی تاریخ اندیشه‌های سیاسی؛ مطالعه موردی: نقد اسکینر بر روش‌شناسی قرائت متنی. سیاست، ۳۹ (۱)، ۲۸۵-۳۰۴.
https://jppq.ut.ac.ir/article_20153.html
- مصلائی پور، عباس و میربلوکی، سید محمدعلی (۱۳۹۳). عرفان امام خمینی و جلوه‌های آن در تفسیر عرفانی از قرآن کریم. پژوهشنامه متین، ۱۶ (۶۲)، ۱۵۱-۱۲۵.
[dor: 20.1001.1.24236462.1393.16.62.6.3](https://doi.org/10.24236462.1393.16.62.6.3)
- مقیمی، غلامحسن (۱۳۸۸). مبادی و مبانی اندیشه سیاسی امام خمینی. ماهنامه معرفت، ۱۸ (۳)، ۸۷.
<http://marifat.nashriyat.ir/node/668>
- مقیمی، غلامحسن (۱۳۹۱). مبانی انسان‌شناختی اندیشه سیاسی امام خمینی (نظریه استهدایی فطری). طلوع نور، ۱۰ (۳۹)، ۵-۲۶.
<https://ensani.ir/fa/article/299342>
- مهاجرنیا، محسن (۱۳۸۷). مبانی عرفانی اندیشه سیاسی امام خمینی بر مبنای مصباح الهدایة. مطالعات انقلاب اسلامی، ۴ (۱۵)، ۷۴-۵۵.
<https://enghelab.maaref.ac.ir/article-1-1831-fa.html>
- Aghapour bishak, M. (2021). The impact of Imam Khomeini's thoughts on

- alternative punishments in the last two decades of the Islamic Revolution. *The Islamic Revolution Approach*, 15(54), 141-160. [doi:20.1001.1.20083777.1400.15.54.9.0](https://doi.org/10.22083/777.1400.15.54.9.0)
- Akhlaqi, A; Omid, M. (2016). The Basics of Imam Khomeini's political philosophy. *Marafet Monthly*, 25 (7), 13-22. <https://www.magiran.com/p1634420>
  - Hosseinpour, G. (2016). A Meditation on the Ontological Foundations of First Issuance Based on Imam Khomeini's Interpretations on Misbah al-Uns. *Religions and Mysticism*, 49(2), 175-194. [doi: 10.22059/jrm.2017.205517](https://doi.org/10.22059/jrm.2017.205517).
  - Kabiri, Z. S. (2010). Mystical foundations of Imam Khomeini and Ibn Arabi in political and social thought. *Research Journal of Islamic Wisdom and Philosophy*, 9 (31), 185-214. <http://ensani.ir/fa/article/214548>
  - Karimian Seighalani, A. (2019). The ontological foundations of Imam Khomeini in the ranking of the beings of the unseen world. *Kalam Islami*, 27(108), 33-51. https://www.kalamislami.ir/article_96329.html
  - Khomeini, S. R. (1995). *Description of the Dawn Prayer*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (2001). *Etiquette of Prayer*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (2002). *The secret of prayer (Mi raj al- Salekin and Salat al-Arefin)*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (2003). *Explanation of the Hadith of the Soldiers of Wisdom and Ignorance*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (2003). *Description of Forty hadiths*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (2010). *Collection of Imam works*. Tehran: The Institute for Compilation & Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (2012). *Description of the Dawn Prayer (Persian translation)*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

- Khomeini, Ruhollah. (2013). *Interpretation of Sureh al-Hamad*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Moghimi, Gh.H. (2009). Principles and foundations of Imam Khomeini's political thought. *Marifat*, 18 (3), 87. <http://marifat.nashriyat.ir/node/668>
- Moghimi, Gh.H. (2012). Anthropological foundations of Imam Khomeini's political thought. *Tolue noor*, 10 (39), 5-26. <https://ensani.ir/fa/article/299342>
- Mohajernia, M. (2008). Mystical foundations of Imam Khomeini's political thought based on Misbah al-Hidayah. *Islamic Revolution Studies*, 4 (15), 55-74. <https://enghelab.aaref.ac.ir/article-1-1831-fa.html>
- Mortazavi, S. KH. (2009). A Research in methodology of history of political thoughts (case study: skinner's critic on methodology of textual reading). *PoliticalQuarterly*, 39(1), 285-304. https://jppq.ut.ac.ir/article_20153.html
- Mosallaipourt, A. & Mirboluki, S. M. A. (2014). Imam Khomeini's Mysticism and Its Manifestations in Mystical Interpretation of the Quran. *Matin Research Journal*, 16(62), 125-151. dor:20.1001.1.24236462.1393.16.62.6.3
- Orvati movafagh, A. (2017). Principles of Ontology of Political Thought of Imam Khomeini. *Research journal on Islamic Revolution*, 6(21), 51-67. doi: 10.22084/rjir.2017.1779
- Roodgar, M. J. (2017). Gnostic Principles of Political Thought of Imam Khomeini. *Transcendent Policy*, 5(18), 161-176. https://sm.sas.ir/article_30386.html
- Skinner, Q. (1981). *Machiavelli: A very short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Skinner, Q. (2002). *Vision of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soleimani, G. (2022). Anthropological Foundations of Foreign Policy in View of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 24(96), 87-117. doi: 10.22034/matin.2021.235502.1701
- Tully, J. (1988). *Meaning and Context: Quentin Skinner and his critics*. New Jersey: Princeton University Press.